

С. П. ПАРАНИЦЯ

Сергій Павлович Параниця, кандидат юридичних наук, доцент Національного університету державної податкової служби України

САМОЗАХИСТ ЯК САМОСТІЙНЕ СУБ'ЄКТИВНЕ ПРАВО ОСОБИ

Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю¹. Дане правове положення знайшло закріплення не лише у внутрішньодержавних, а й у міжнародних нормативно-правових актах сучасних демократичних держав. Традиційно склалося, що порушені права і свободи має захищати держава в особі її компетентних органів (суд, прокуратура і т.д.), але ні суспільство, ні законодавець не виробили такого ефективного механізму захисту від правопорушень, який би дозволив забезпечувати оперативну й адекватну охорону прав і законних інтересів особи у всіх випадках.

Тому держава у ч. 5 ст. 55 Конституції України не виключає самостійних активних дій кожного з їх захисту засобами, не забороненими законом².

Такий підхід розширює можливості громадян, які можуть проявляти ініціативу, використовувати різні способи відстоювання своїх прав. Часто виникають ситуації, в яких найбільший ефект у захисті прав і свобод досягається за допомогою дій самої зацікавленої особи. Причому ці дії часто є результативними.

У юридичній науці на сьогодні існує ряд робіт, присвячених самозахисту відстоювання своїх прав особою. Це роботи В. М. Баранова, який розглядає засоби і методи цивільного самозахисту; Н. В. Глуценко – правова самооборона; І. Я. Дюрягіна, Р. Ієрінга, А. В. Стремоухова – людина і її правовий захист; В. К. Колпакова – правовий самозахист в адміністративно-деліктному процесі; К. О. Гориславського, В. В. Конопльова – самозахист життя і здоров'я від протиправних посягань та ін. Але зазначені автори не розкривають поняття самозахисту як самостійного суб'єктивного права.

Метою статті є поглиблене вивчення і аналіз поняття, а також визначення способів правового регулювання суб'єктивного права на самозахист з урахуванням його ознак.

У цьому контексті виникає проблема самозахисту прав.

Термін «самозахист», являється необхідним елементом виживання людини, існує невідривно від неї з моменту існування. Проте самозахист був закріплений у позитивному праві, як самостійне суб'єктивне право, гарантоване державою, тільки в ХХ столітті. Самозахист є правом людини, що існував до виникнення держави, яке пізніше взяло на себе обов'язок сприяти правомірним приписам своїх громадян.

Історично, писав видатний російський юрист Г. Ф. Шершеневич, «цьому сприйняттю держави передусе самодопомога», людина повинна захищати свої інтереси сама або при посередництві близьких наскільки хватить сил³.

Не можна не звернути увагу на те, що дії щодо самозахисту є проявом сутнісних властивостей людської особистості. Можливість відстоювати свої права власними силами впливає з природної загальнолюдської природи (ґрунтується на таких природних правах людини, як право на життя, особисту недоторканність тощо), що дозволяє громадянам самостійно знайти найбільш правильний шлях реалізації своєї правової активності.

Крім того, значення права на самозахист як для людини, так і для суспільства надзвичайно велике, оскільки з його реалізацією безпосередньо пов'язана особиста і майнова безпека кожного. Права й інтереси особистості поважаються у тому випадку, якщо ця особистість сама здатна захищати їх. Бездіяльність зацікавленої особи призводить до поширення правопорушень та безкарності. Вони, в свою чергу, знижують загальний рівень особистої безпеки людини. Чим активніше людина буде здійснювати діяльність з самостійного захисту своїх прав, свобод і законних інтересів, тим менше буде підстав для порушень.

Передумовою до закріплення комплексного права на самозахист стала ст. 8 Декларації про право на розвиток 1986 р., де встановлювалося, що «держави повинні заохочувати участь населення в усіх сферах в якості чинника процесу розвитку і в здійсненні повною мірою всіх прав людини»⁴.

Декларація про право і обов'язок окремих осіб, груп і органів суспільства заохочувати і захищати загальноновизнані права людини і основні свободи 1998 р. (ст. 1) встановлює, що «людина має право індивідуально і спільно з іншими заохочувати, прагнути захищати і здійснювати права людини і основні свободи на національному і міжнародному рівні»⁵. Це положення на міжнародному рівні закріплює не лише право на самозахист, а й на захист прав і свобод інших осіб.

Тим не менше оцінка самозахисту в працях юристів і філософів має деякі закономірності. Дане поняття ототожнюється з необхідною обороною, самообороною. Самозахист розглядається тільки як опір насильству, нападу. Не враховується, що порушення прав може не супроводжуватися застосуванням фізичного насильства. По суті, це одна з форм виявлення боротьби за існування, яка охоплює весь всесвіт і, що важливо, саме в цьому сенсі можна стверджувати, що оборона є природженим правом⁶.

Самозахист як окремих комплексний інститут права фактично поки що не має чітко встановлених меж. Сучасний законодавець визначає самозахист в загальних рисах, не намагаючись його деталізувати.

З метою визначення поняття «самозахист» звернемося до тлумачних словників. Так, у тлумачному словнику С. І. Ожегова визначено, що корінь, «само» – перша частина складних слів, яка позначає дії, здійснені без сторонньої допомоги. Саме слово «самозахист» визначено ним як захист себе, власними силами і засобами⁷.

Великий тлумачний словник сучасної української мови тлумачить поняття «самозахист» як захист самого себе від небезпеки, нападу, ворожих дій і т. ін.; захист самого себе власними силами⁸.

Таким чином, якщо проаналізувати поняття, які трактуються зазначеними вище словниками, то самозахист – це здійснення особою без сторонньої допомоги самостійних дій власними силами, направлених на захист самого себе від небезпеки, нападу, ворожих дій.

А. В. Стремоухов під самозахистом розуміє «право людини використовувати проти правопорушника і для захисту свого права власні дозволені законом примусові дії фактичного порядку»⁹. У даному визначенні із змісту права на самозахист виключаються примусові дії особи щодо захисту її прав і свобод.

Г. Я. Стоякин зазначає, що самозахист – це передбачені законом односторонні дії юридичного або фактичного характеру, застосовані уповноваженим на їх здійснення суб'єктом і направлені на припинення дій, порушуючи його майнові або особисті права¹⁰. Він вважає, що ні необхідна оборона, ні крайня необхідність не являються цивільно-правовими мірами самозахисту, оскільки це дії фізичного, а не правового характеру. Тоді як будь-яка дія при самозахисті носить фактичний характер і тягне юридичні наслідки не залежно від того, які відносини вона захищає.

Є. А. Лукашова визначає, що самозахист своїх прав не повинен вступати у протиріччя з законами та нормальною життєдіяльністю суспільства¹¹.

С. А. Волков, відносячи право на самозахист до неюрисдикційних засобів правової охорони, зазначає, що «самозахист прав – це передбачені законом дії фактичного порядку і юридичні засоби, застосовані уповноваженою особою для примусового припинення посягань на свої права або їх поновлення у випадку порушення останніх без звернення до компетентного органу»¹². Неюрисдикційний спосіб захисту права характеризується тим, що це позасудовий захист, який здійснюється особою, право якої порушене, самостійно, але в межах закону.

На думку К. О. Гориславського, В. В. Конопльова, право самозахисту – це складне поняття, яке містить у собі багато різних за своїм змістом категорій, які об'єднані однією метою – надати людині можливості для здійснення нею захисту життя, здоров'я, прав і свобод власними силами¹³. А саме:

- 1) право необхідної оборони як спосіб захисту від протиправних дій злочинців і правопорушників;
- 2) право діяти у стані крайньої необхідності як спосіб захисту життя та здоров'я від небезпеки природного, техногенного характеру тощо;
- 3) передбачене законодавством України право звертатися до державних органів, установ, посадових осіб, засобів масової інформації з письмовим зверненням, як спосіб опосередкованого самозахисту порушених прав і свобод;
- 4) самозахист цивільних прав як спосіб поновлення порушеного права;
- 5) право відмовитися від виконання злочинних наказів (розпоряджень).

У розглянутих вище поглядах авторів, щодо поняття «самозахист», простежується спільна думка – це надання людині використовувати проти правопорушника дозволені законом примусові дії фактичного порядку для примусового припинення посягань на свої права або їх поновлення у випадку порушення без звернення до компетентного органу. Ми погоджуємося із таким трактуванням поняття «самозахист».

Кодекс України про адміністративні правопорушення не визначає поняття «самозахисту», але говорить про необхідну оборону та крайню необхідність при захисті державного або громадського порядку, власності, прав і свобод громадян, установленого порядку управління від протиправного посягання шляхом заподіяння посягаючому шкоди¹⁴.

Кримінальний кодекс України також не містить поняття «самозахист»¹⁵. Згідно з ч. 2 ст. 36 Кримінального кодексу України кожна особа має право на необхідну оборону від посягання незалежно від можливості уникнути його або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

Цивільний кодекс України визначає, що самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства¹⁶.

Самозахист прав за своєю юридичною природою являє собою форму захисту права і можливий за наявності таких умов: 1) є порушення права або спроба його порушення; 2) виникає необхідність припинити (попередити) порушення; 3) потрібно застосувати заходи, що відповідають характеру і змісту правопорушення.

Одна з проблем встановлення правомірності самозахисту полягає у встановленні співрозмірності порушення і наслідків самозахисту. Особливо гостро ця проблема виникає у зв'язку з припиненням дій злочинного характеру. Межі застосування заходів самозахисту визначають ті підстави, за наявності яких власник права має право вдатися до них, а також умови правомірної їх реалізації.

Самозахист не може бути визнаний правомірним, якщо: 1) він явно (тобто очевидним чином як для самої особи, що вдалася до самозахисту, так для будь-яких інших осіб) не відповідає способу і характеру порушення; 2) заподіяна шкода є більш значною, ніж відвернена.

Самозахист розглядається як міжгалузевий інститут, норми якого закріплені в різних галузях права. При цьому виявляються особливості самозахисту у конституційному, кримінальному, адміністративному, цивільному, сімейному, трудовому і міжнародному праві.

На думку, В. К. Колпакова, підвищення ефективності наукового супроводження забезпечення прав громадян є сенс пошукати у змінні їх ролі в адміністративно-деліктному процесі¹⁷. Йдеться про ретельне наукове осмислення сутності, форм застосування та механізмів правового регулювання випадків, коли громадянин реалізує свої права без звернення за сприянням до органів публічної адміністрації. Іншими словами, коли громадянин спирається на власні можливості і використовує з цією метою відповідний правовий інструментарій.

Таким чином, можна визначити, що самозахист – це передбачені законом дії фактичного порядку і юридичні засоби, що дозволяють особі використовувати проти правопорушника для захисту свого права власні дозволені примусові дії та самим знайти найбільш правильний шлях реалізації своєї правової активності без звернення до компетентного органу.

У кожному конкретному випадку виникає проблема вибору найбільш адекватного способу самозахисту прав. При цьому завжди повинні дотримуватися принцип всебічності і повноти захисту порушеного права, а також можливість досягнення цілей захисту шляхом використання такого способу. Хоча застосування способів самозахисту особою не перешкоджає їй надалі звернутися за захистом у компетентні органи.

Усі способи самозахисту умовно можна розділити на три групи: по-перше, способи, які можуть бути використані тільки в колективній формі (наприклад, страйки). Колективна форма самозахисту припускає участь, включаючи формування задуму і пошук засобів одразу декількома особами, що об'єдналися для найбільш ефективної дії, володарями однакового або загального суб'єктивного права, яке вони не можуть реалізувати через які-небудь причини. По-друге, способи, які можуть бути використані тільки в індивідуальній формі (наприклад, необхідна оборона). Індивідуальна форма самозахисту припускає здійснення самозахисних дій однією конкретною особою, причому пошук засобів, методів здійснюється ним самостійно. По-третє, способи, які можуть бути використані в індивідуальній і в колективній формі (наприклад, крайня необхідність).

Неузгодженість та прогалини у вітчизняному законодавстві знижують ефективність здійснення особою самозахисту без сторонньої допомоги, самостійних дій власними силами, направлених на захист самого себе від небезпеки, нападу.

Основна особливість груп способів самозахисту полягає в тому, що встановлення конкретного способу самозахисту може бути відповіддю на питання, якими саме діями здійснюється захист, але не про того, хто здійснює ці дії.

К. Г. Волинка¹⁸ виділяє такі способи самозахисту:

- захист майнових і особистих прав;
- відстоювання своїх трудових прав.

Таким чином, способам самозахисту властиві такі ознаки:

- 1) спрямовано на забезпечення можливості досягнення цілей, що стоять перед суб'єктом самозахисту;
- 2) встановлення конкретного способу самозахисту припускає, якими саме діями здійснюватиметься самозахист;
- 3) спрямовані як на відзеркалення, припинення порушення прав, свобод і законних інтересів, так і на їх відновлення;
- 4) реалізація забезпечується різними, у тому числі юридичними гарантіями.

Виходячи з вищевикладеного, можливо визначити способи самозахисту прав як конкретні правомірні дії, систему дій, здійснювану людиною самостійно для охорони від посягань, порушень або для відновлення вже порушених прав, свобод або законних інтересів, які забезпечуються юридичними гарантіями.

Система самозахисту прав у демократичній і правовій державі повинна мати чіткі правові підстави. На жаль, доводиться констатувати, що на сьогодні недостатній розвиток цього правового інституту обумовлений недосконалістю вітчизняного законодавства. Значною мірою це пов'язано з тим, що існуючі регламентації самозахисту прав на галузевому рівні носять зрізаний і суперечливий характер.

¹ Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року зі змінами та доповненнями згідно із Законом України «Про внесення змін до Конституції України» № 2222-IV. – Харків: Весна, 2007. – С. 4.

² Там само. – С. 13.

³ Шершеневич Г. Ф. Общая теория права / Г. Ф. Шершеневич. – М., 1912. – Вып. 3. – С. 609.

⁴ Международные акты о правах человека: Сборник документов. – М., 2002. – С. 106.

⁵ Там само. – С. 131.

⁶ Таганцев Н. С. Русское уголовное право: [лекции] Часть общая: В 2 т. / Н. С. Таганцев. – М.: Наука, 1994. – Т. 1. – С. 194.

⁷ Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. – [18-е изд.]. – М.: Русский язык, 1987. – С. 198.

⁸ Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – С. 1099.

⁹ Стремоухов А. В. Человек и его правовая защита: Теоретические проблемы / А. В. Стремоухов. – СПб., 1996. – С. 263.

¹⁰ Стоякин Г. Я. Меры защиты в советском гражданском праве: автореф. канд. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / Г. Я. Стоякин. – Свердловск, 1973. – С. 5–17.

¹¹ Общая теория прав человека / [рук. авт. колл. и отв. ред. Е. А. Лукашова]. – М.: НОРМА, 1996. – С. 96.

¹² Волков С. А. Конституционные средства охраны и защиты прав и свобод человека и гражданина: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Волков Сергій Олексійович. – Ростов на Дону, 1999. – С. 51.

¹³ Гориславський К. О. Право на самозахист життя і здоров'я від протиправних посягань: монографія / К. О. Гориславський, В. В. Конопльов. – Сімферополь: ВАТ «Сімферопольська міська друкарня» (СГТ), 2007. – С. 19.

¹⁴ Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-Х, поточна редакція від 05.02.2011 на підставі 2924-17, 2947-17. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=80731-10>.

¹⁵ Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III, поточна редакція від 05.02.2011 на підставі 2924-17. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2341-14>.

¹⁶ Цивільний Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV, поточна редакція від 12.10.2010 на підставі 2510-17, 2518-17. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=435-15>.

¹⁷ Колпаков В. К. Проблема правового самозахисту в адміністративно-деліктному процесі / В. К. Колпаков: матеріали II міжнародної науково-практичної конференції [«Роль та місце ОВС у розбудові демократичної правової держави»], (23 квітня 2010 р.). – Одеса : ОДУВС, 2010. – С. 125.

¹⁸ Волинка К. Г. Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Волинка Катерина Григорівна. – К., 2000. – С. 62.

Резюме

У статті досліджується самозахист прав громадян і різні способи його відстоювання в суспільно-теоретичному аспекті. Акцентується увага на визначенні сутності. У результаті системного аналізу правового регулювання визначено стан суб'єктивного права особи на самозахист.

Ключові слова: самозахист, способи самозахисту, право на самозахист, необхідна оборона, крайня необхідність.

Резюме

В статье исследуется самозащита прав граждан и различные способы его отстаивания в общественно-теоретическом аспекте. Акцентируется внимание на определении сущности. В результате системного анализа правового регулирования определено состояние субъективного права человека на самозащиту.

Ключевые слова: самозащита, способы самозащиты, право на самозащиту, необходимая оборона, крайняя необходимость.

Summary

The article examines the self-defense rights of citizens and different ways of defending him in social theoretical aspect. Stress is on the definition of the content. As a result of systematic analysis of legal regulation, the state of subjective individual right to self-defense.

Key words: self-defense, ways of self-defense, the right to self-defense-defense, extreme necessity.

Отримано 2011

Т. І. ТАРАХОНИЧ

Тетяна Іванівна Тарахонич, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ЗМІСТОВНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВИХ ЗАСОБІВ: СУЧАСНІ ПОГЛЯДИ

Теоретико-правовий аналіз сутності правового регулювання та його механізму вимагає досить чіткого тлумачення його інструментарію, зокрема, правових засобів. Проблема правових засобів на сучасному етапі розвитку суспільства стає надзвичайно актуальною як з теоретичної, так і з практичної точок зору.

Досить ґрунтовно місце та роль правових засобів у правовій реальності визначає О. В. Малько, підкреслюючи, що правові засоби дозволяють узагальнити ті явища (інструменти, процеси), які повинні забезпечити досягнення поставлених у законодавстві цілей; виходячи з їх статусу визначається функціональна, прикладна сторона правової системи; без поняття «правові засоби» є неможливим повноцінне дослідження проблеми цілей та ефективності правового впливу; правові засоби створюють загальні, гарантовані державою та суспільством можливості для посилення позитивних регулятивних факторів, та одночасне усунення перешкод (негативних факторів), що стоять на шляху впорядкування соціальних зв'язків; правові засоби визначають місце та роль різних юридичних явищ у реалізації інтересів суб'єктів, в єдиному процесі правового впорядкування, взятому в цілісності як механізм правового регулювання; юридичні засоби є універсальним